

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ HISTORY OF MEDICINE

Ευθανασία

Ιστορική ανασκόπηση σημασιών, ιδεών και πρακτικών

Η λέξη *εύθανασία* πρωτοεμφανίζεται κατά την ελληνιστική εποχή. Στους Έλληνες και στους Λατίνους συγγραφείς έχει έννοιες αρκετά διαφορετικές από τη σύγχρονη, σημαίνοντας τον γαλήνιο θάνατο που επισφραγίζει μια ενάρετη ζωή, τον ηρωικό θάνατο στο πεδίο της μάχης ή για την υπεράσπιση ανώτερων ιδανικών, τον θάνατο που έρχεται τον κατάλληλο καιρό, και τον μη βασανιστικό θάνατο. Τον 17ο αιώνα μεταφέρεται στην αγγλική από τον Bacon, για να δηλώσει τον ανώδυνο θάνατο, που κατορθώνεται διά της εφαρμογής ιατρικών μέσων ανακούφισης του πόνου. Τον 18ο αιώνα, ο Ευγένιος Βούλγαρις την εκλαμβάνει ως υποφορά του θανάτου μετά γενναιότητας, πραότητας και καρτερίας. Μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα αποκτά τη συγκεκριμένη σημασία, με την οποία είναι εν χρήσει σήμερα, της ενεργητικής επίσπευσης του θανάτου, με ιατρική παρέμβαση, ασθενούς πάσχοντος από ανίατη, βασανιστική νόσο. Εν τούτοις, πρακτικές που προσομοιάζουν στη σύγχρονη ευθανασία μαρτυρούνται ήδη από την αρχαιότητα (Κέα, Μασσαλία, Σπάρτη), ενώ διαχρονική υπήρξε και η θεωρητική διαπάλη περί της εθελουσίας αυτοκτονίας σε περιπτώσεις γήρατος, αναπηρίας ή ασθένειας. Ο Ιπποκρατικός Όρκος, απηχώντας πυθαγόρειες αντιλήψεις, απαγορεύει ρητά την ευθανασία, είτε ως αφαίρεση της ζωής του ασθενούς από τον ιατρό, διά της χορήγησης θανατηφόρου ουσίας, είτε ως υποβοηθούμενη από τον ιατρό αυτοκτονία. Ο Πλάτων, ο Αριστοτέλης, οι Χριστιανοί Πατέρες και ο Kant απορρίπτουν κατηγορηματικά την αυτοχειρία, την οποία, αντίθετα, υποστηρίζουν, υπό όρους, ορισμένοι Στωικοί και ο Hume. Το αίτημα για ευθανασία, με τη σύγχρονη σημασία της λέξης, αναδύεται τη δεκαετία του 1870 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής και στην Αγγλία. Στη Γερμανία, το ναζιστικό καθεστώς χρησιμοποίησε τον όρο για την, κατ' ευφημισμόν, ονομασία ενός προγράμματος ευγονικής, που προέβλεπε την αναγκαστική θανάτωση διανοητικά καθυστερημένων, αναπήρων, ψυχωτικών, ανιάτως πασχόντων και υπέργηρων ατόμων.

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η ευθανασία κατέστη από τα κεντρικά ζητήματα της Βιοηθικής και θέμα που απασχολεί έντονα την κοινή γνώμη, τους νομοθέτες και τους πολιτικούς. Υπό τη σύγχρονη έννοιά της δηλώνει την ενεργητική επίσπευση του θανάτου, με ιατρική παρέμβαση, ασθενούς πάσχοντος από ανίατη, επώδυνη νόσο.^{1,2} Θα πραγματοποιηθεί ανασκόπηση της ιστορικής διαδρομής του όρου «ευθανασία» και των, ανά τους αιώνες, σχετικών με την ευθανασία ιδεών και πρακτικών.

2. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΟΡΟΥ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ

2.1. Ο όρος *εύθανασία* στην αρχαία γραμματεία

Το ουσιαστικό *εύθανασία* δεν απαντά στα κείμενα της αρχαιοελληνικής γραμματείας, μέχρι και την κλασική περίοδο. Πρώτη φορά εμφανίζεται κατά την ελληνιστική εποχή, στον κωμωδιογράφο Ποσειδίππο (3ος αιώνας π.Χ.): «Ἴν τοῖς θεοῖς ἄνθρωπος εὐχεται τυχεῖν/τῆς εὐθανασίας κρείττον οὐδὲν εὐχεται»³ («Από αυτά που ο άνθρωπος εύχεται στους θεούς να του τύχουν/τίποτε καλύτερο δεν εύχεται από την ευθανασία»).

ΑΡΧΕΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΑΤΡΙΚΗΣ 2018, 35(4):527-534
ARCHIVES OF HELLENIC MEDICINE 2018, 35(4):527-534

Γ. Κρανιδιώτης

Α΄ Παθολογική Κλινική, Γενικό
Νοσοκομείο Πειραιώς «Τζάνειο»,
Πειραιάς

Euthanasia: A historical review
of meanings, ideas and practices

Abstract at the end of the article

Λέξεις ευρετηρίου

Αυτοκτονία
Βιοηθική
Ευθανασία
Προθανάτια διλήμματα

Υποβλήθηκε 9.9.2017
Εγκρίθηκε 28.9.2017

Το συναντάμε, ακόμη, στον ιστορικό Πολύβιο (203–120 π.Χ.): «Ὅτι Λυκίσκος κάκιστος ὦν καλῶς κατέστρεψε τὸν βίον, ὥστε τοὺς πλείστους εἰκότως ὄνειδίζειν τῇ τύχῃ διότι (τὸ) τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν ἄθλον τὴν εὐθανασίαν τοῖς χειρίστοις ἐνίοτε περιτίθησιν»⁴ («Ὁ Λυκίσκος, μολονότι υπήρξε πολύ κακὸς ἄνθρωπος, πέθανε ἐνδόξως, ὥστε εὐλόγως οἱ περισσότεροὶ νὰ ονειδίζουν τὴν τύχη, γιατί τὸ βραβεῖο τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν, τὴν εὐθανασία, τὴν ἐπιφυλάσσει ἐνίοτε στοὺς χειρότερου»). Ἀργότερα, ἡ λέξη παραλαμβάνεται ἀπὸ τὸν Ἑλληνιστὴ Ἰουδαῖο φιλόσοφο Φίλωνα τὸν Ἀλεξανδρέα (20 π.Χ.–50 μ.Χ.): «Εὐγηρία καὶ εὐθανασία μέγιστα τῶν ἀνθρωπείων ἀγαθῶν ἐστίν»⁵ («τὸ καλὸ γήρας καὶ ἡ εὐθανασία εἶναι τὰ μεγαλύτερα ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα ἀγαθὰ»).

Ὁ ἑλληνικὸς ὅρος χρησιμοποιεῖται καὶ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους Λατίνους συγγραφείς. Ὁ Κικέρων, σὲ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν φίλο τοῦ Ἀττικὸ (43 π.Χ.), γράφει: «*Bene igitur tu, qui εὐθανασίαν, bene! relinque patriam*»⁶ («Καλῶς ἀναζητεῖς τὴν εὐθανασία, καλῶς! Ἐγκατάλειψε τὴν πατρίδα»). Ἐπίσης, στὴ βιογραφία τοῦ Ῥωμαίου αυτοκράτορα Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου ἀπὸ τὸν ιστορικὸ Σουητῆνιο (70–140 μ.Χ.) ἀναφέρεται: «*Sortitus exitum facilem et qualem semper optavera, nam fere quotiens audisset cito et nullo cruciatu defunctum quempiam, sibi et suis εὐθανασίαν similem – hoc enim verbo uti solebat – precabatur*»⁷ («Ἐτσι εὐλογημένος, με ἓνα εὐκόλο θάνατο καὶ τέτοιο που πάντα ἐπιθυμοῦσε. Γιατί, πάντα, μαθαίνοντας ὅτι κάποιος εἶχε πεθάνει γρήγορα καὶ ἀνώδυνα, προσευχόταν νὰ μποροῦσε νὰ τύχει καὶ αὐτὸς μιὰ τέτοια «εὐθανασία» – γιατί αὐτὴ ἦταν ἡ λέξη που ἠθέλε νὰ χρησιμοποιεῖ»).

Τέλος, ἡ λέξη βρίσκεται καὶ στὸν ἀρχαῖο χριστιανὸ ἐκκλησιαστικὸ συγγραφέα Κλήμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα: «Ὡς μυρία ὅσα δεδῶρηται ἡμῖν ὁ θεός, ... εὐγηρίαν τε καὶ εὐθανασίαν ...»⁸ («μύρια ὅσα μας ἔχει δωρίσει ὁ Θεός, ... καὶ τὸ καλὸ γήρας καὶ τὴν εὐθανασία ...»), ἐνῶ μιὰ παραλλαγή της, τὸ ἐπίσης οὐσιαστικὸ, οὐδέτερου γένους, εὐθάνατον ἀπαντᾷ στὸν νεοπλατωνικὸ φιλόσοφο Δαμάσκιο (458–; μ.Χ.): «Ποιεῖ δὲ τὸ ἄνοσον καὶ τὸ εὐθάνατον καὶ τὸ μὴ ταχυθάνατον ἢ τῶν ὠρῶν καὶ τῶν στοιχείων εὐκρασία»⁹ («ἐπιφέρει δε τὴν ἀνοσία καὶ τὸν καλὸ θάνατο καὶ τὸν μὴ πρόωρο θάνατο, ἡ εὐκρασία τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν στοιχείων»).

Τὸ ἐπίρρημα εὐθανάτως πρῶτοεμφανίζεται στὸν κωμικὸ ποιητὴ Κρατῖνο (520–422 π.Χ.), ἐκπρόσωπο τῆς Ἀρχαίας Κωμωδίας: «Εὐθανάτως ἔχειν»,¹⁰ τὸ ξαναβρίσκουμε δε καὶ στὸν ἐκπρόσωπο τῆς Νέας Κωμωδίας Μένανδρο (342–292 π.Χ.): «Οὐκ εὐθανάτως ἀπῆλθεν ἐλθὼν εἰς χρόνον»¹¹ («δὲν πέθανε με καλὸ θάνατο, ἐπειδὴ ἔζησε πολλὰ χρόνια»).

Τὸ ἐπίθετο εὐθάνατος ἀπαντᾷ πάλι στὸν Μένανδρο, ὡς ἐπιθετικὸς προσδιορισμὸς τοῦ θανάτου: «Μόνος μοι θάνατος οὗτος φαίνεται εὐθάνατος, ... κείσθαι παχύν, ὕππιον, ... ἐσθί-

οντα καὶ λέγοντα "σῆπομ' ὑπὸ τῆς ἡδονῆς"»¹² («μόνο αὐτὸς ὁ θάνατος μοῦ φαίνεται εὐθάνατος, ... νὰ εἶμαι ξαπλωμένος σὲ ὑπτιὰ θέση, παχὺς, ... νὰ τρώγω καὶ νὰ λέγω "σαπίζω ἀπὸ τὴν ἡδονή"»).

Τὸ ρῆμα εὐθανατέω χρησιμοποιεῖ ὁ στωικὸς φιλόσοφος Χρύσιππος (280–206 π.Χ.), ἐκπρόσωπος τῆς Μέσης Στοάς: «Εὐγηρεῖν τε μόνον καὶ εὐθανατεῖν τὸν σπουδαῖον· εὐγηρεῖν γὰρ εἶναι τὸ μετὰ ποιοῦ γήρως διεξάγειν κατ' ἀρετὴν, εὐθανατεῖν δὲ τὸ μετὰ ποιοῦ θανάτου κατ' ἀρετὴν τελευτᾶν»¹³ («μόνον τὰ καλὰ γηρατεῖα καὶ ὁ καλὸς θάνατος ἐνδιαφέρουν τὸν σπουδαῖο ἄνθρωπο· γιατί καλὸ γήρας εἶναι νὰ διεξέλθει κάποιος τὰ γηρατεῖα τοῦ ἐνάρετα, καὶ καλὸς θάνατος νὰ πεθάνει ἐνάρετα»). Ὁ Ῥωμαῖος αυτοκράτορας Μάρκος Αὐρήλιος (121–180 μ.Χ.), φιλόσοφος τῆς Ὑστερῆς Στοάς, παρατηρεῖ: «Ἐπὶ τοῦ εὐθανατοῦντος εὐκόλως τὸ ψυχάριον ἀπὸ τοῦ σώματος ἐξελεῖται»¹⁴ («σὲ αὐτὸν που ἔχει καλὸ θάνατο, εὐκόλα ἐξέρχεται ἡ ψυχούλα ἀπὸ τὸ σῶμα»).

Ὁ Πολύβιος, ἀναφερόμενος στὸν θάνατο τοῦ τελευταίου Σπαρτιατῆ βασιλιά Κλεομένη, γράφει: «Τὸ δὲ πλεῖον εὐθανατῆσαι σπουδάζων καὶ μηδὲν ἀνάξιον ὑπομεῖναι τῆς περὶ αὐτὸν προγεγενημένης τόλμης»¹⁵ («περισσότερο δε, φρόντιζε νὰ ἔχει ἓνα καλὸ (ἐνδοξο) θάνατο, καὶ νὰ μὴν υπομείνει τίποτα ἀνάξιο τῆς τόλμης που εἶχε ἐπιδείξει στὸ παρελθόν»). Ἐπίσης, ὁ Ἰουδαῖος ιστορικός Ἰώσηπος (37/38–100 μ.Χ.) γράφει: «Παραδοῦναι τοῖς πολεμίοις αὐτοὺς ἔκριναν ὡς εἰ μὲν φείσαιντο αὐτῶν ζησόμενοι, εἰ δ' ἀναιρεθεῖεν εὐθανατῆσοντες»¹⁶ («ἀποφάσισαν νὰ παραδοθῶν στοὺς ἐχθροὺς, με τὴν ἐλπίδα ὅτι, ἐάν μὲν αὐτοῖ [οἱ ἐχθροὶ] τοὺς χάριζαν τὴ ζωὴ, θὰ ζοῦσαν, ἐάν πάλι τοὺς θανάτωναν, θὰ πέθαιναν καλῶς [χωρὶς νὰ υποφέρουν πολὺ]»).

Τέλος, τὸ ἀπαρέμφατο εὐθανατίζειν ἐμφανίζεται στὸν Ὠριγένη (185–254 μ.Χ.): «Προθύμως καὶ γενναίως ὑπὲρ τῶν σεμνῶν καὶ ἀγίων νόμων εὐθανατίζειν»¹⁷ («πρόθυμα καὶ γενναῖα, υπερασπιζόμενοι τοὺς σεβαστοὺς καὶ ἀγίους νόμους, νὰ πεθάνουμε καλῶς»).

Απὸ τὰ παραπάνω ἐκτεθέντα προκύπτει ὅτι, στὴν ἀρχαία γραμματεία, ἡ ἐννοια τῆς λέξης εὐθανασία εἶναι ἀρκετὰ διαφορετικὴ ἀπὸ τὴ σύγχρονη. Τὰ σημανόμενα ἀπὸ τὸ σημαῖον εὐθανασία, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, φαίνεται νὰ εἶναι τὰ εξῆς: (α) ὁ ἥρεμος, εἰρηνικὸς, γαλήνιος καὶ εὐτυχισμένος θάνατος, ὡς ἐπισφράγιση μιᾶς ἐνάρετης ζωῆς, (β) ὁ γενναῖος, ἥρωικὸς, ἐνδοξος θάνατος, στὸ πεδίο τῆς μάχης, (γ) ὁ θάνατος γιὰ τὴν υπεράσπιση ἀνώτερων ἰδανικῶν (πατρίδα, θρησκευτικὴ πίστη), (δ) ὁ θάνατος που ἐρχεται τὸν κατάλληλο καιρὸ, δηλαδὴ ὁ μὴ πρόωρος, ἀλλὰ καὶ ὁ μὴ υπερβολικὰ καθυστερῶν καὶ (ε) ὁ ἀνώδυνος, μὴ βασανιστικὸς θάνατος, που δὲν ἐπιφέρει πολλὴ ψυχικὴ ἢ σωματικὴ ταλαιπωρία.^{18,19}

2.2. Ο όρος *ευθανασία (euthanasia)* στους νεότερους χρόνους

Το νεοελληνικό ουσιαστικό *ευθανασία* είναι αντιδάνειο (δηλαδή δάνειο από άλλη γλώσσα, η οποία, όμως, είχε δανειστεί τη λέξη ή τα συστατικά της από μια προγενέστερη περίοδο της ελληνικής). Συγκεκριμένα, πρόκειται για απόδοση στη νέα ελληνική του αγγλικού όρου *euthanasia*, που εισήχθη από τον Άγγλο φιλόσοφο Francis Bacon (1561–1626). Στις αρχές του 17ου αιώνα, ο Bacon μετέφερε στην αγγλική γλώσσα αυτούσια την ελληνική λέξη *ευθανασία*, για να δηλώσει τον ανώδυνο θάνατο που κατορθώνεται με την ανακούφιση του πόνου, και όχι την ενεργητική επίσπευση του θανάτου με χορήγηση δηλητηριώδους ουσίας.²⁰ Εκφράζοντας την αντίληψή του για το ποια πρέπει να είναι η στάση των ιατρών έναντι των ετοιμοθάνατων, θεωρεί καθήκον τους και ένδειξη ανθρωπιάς, αντί να εγκαταλείπουν τους ασθενείς αυτούς, να βρίσκονται κοντά τους έως το τέλος, βοηθώντας τους να αποχωρήσουν από τη ζωή κατά το δυνατόν αβασάνιστα. Διακρίνει, μάλιστα, την *ευθανασία* σε εσωτερική (*euthanasia interiori*), δηλαδή ψυχική προετοιμασία για τον θάνατο, και σε εξωτερική (*euthanasia exteriori*), εννοώντας τα ιατρικά μέσα που καταπραΰνουν το άλγος και καθιστούν το «πέραςμα» ευκολότερο, όταν έχει χαθεί κάθε ελπίδα ανάκαμψης.²¹ Εν κατακλείδι, ο Bacon δεν εισηγήθηκε την *ευθανασία* με τη σύγχρονη έννοια, αλλά παρότρυνε τους ιατρούς να ασχοληθούν με αυτό το οποίο στον 20ό αιώνα ονομάστηκε παρηγορητική-ανακουφιστική φροντίδα (*palliative care*).²⁰

Τον 18ο αιώνα, ο Έλληνας φιλόσοφος Ευγένιος Βούλγαρις (1716–1806), από τους κυριότερους εκπροσώπους του νεοελληνικού Διαφωτισμού, συνέγραψε βιβλίο, το οποίο ονόμασε *Διατριβή περί εύθανασίας*.²² Εκεί αναπτύσσει την ιδέα της *εύθανασίας ως καρτερίας περί τόν θάνατον*, ήτοι ως υποφοράς του θανάτου μετά γενναιότητας, πραότητας και ευψυχίας. Ο Βούλγαρις ασπάζεται πλήρως τη χριστιανική θέση περί της ιερότητας της ανθρώπινης ζωής και απορρίπτει κάθε εκούσια διακοπή της. Ονομάζει, μάλιστα, *προθανασία* το να αποθνήσκει ο άνθρωπος *πρό καιρού*, το να *προαρπάξει* εθελουσίως την ώρα του θανάτου του ή το να *προαποκόπτει* τις ημέρες του βίου του. Από την άλλη πλευρά, αποφάσκει και τη *δυσθανασία*, ήτοι τον αργό, παρατεινόμενο, δύσκολο και κακό θάνατο του βραδέως ψυχορραγούντα, του οδυνηρά χαροπαλεύοντα.²³

3. ΘΑΝΑΤΟΣ, ΑΥΤΟΚΤΟΝΙΑ ΚΑΙ ΕΥΘΑΝΑΣΙΑ: ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΣΚΟΠΗΣΗ ΙΔΕΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΚΤΙΚΩΝ

3.1. Όμηρος

Η παράσταση του γρήγορου, ανώδυνου, μη βασανι-

στικού θανάτου πρωτοεμφανίζεται στον Όμηρο.²⁴ Η *Συρίη* είναι ένα ουτοπικό νησί, όχι πολυάνθρωπο, αλλά εύφορο, με άφθονη βοσκή και πρόβατα, πλούσιο σε κρασιά και στάρια, όπου: «*Πείνα στον λαό ποτέ δεν παρουσιάζεται, ούτε κάποια άλλη μισητή νόσος επέρχεται στους ταλαίπωρους θνητούς· αλλά, όταν γερνούν, στην πολιτεία αυτή, οι άνθρωποι, έρχεται ο αργυρότοξος Απόλλων, μαζί με την Αρτέμιδα, και τους φονεύει, επιτιθέμενος σε αυτούς με γλυκά (ήπια) βέλη*».²⁵

3.2. Κέα – Μασσαλία – Σπάρτη

Πρακτικές *ευθανασίας*, υπό την έννοια της εθελούσιας αυτοκτονίας –και, μάλιστα, κοινωνικά θεσμισμένες, καθιερωμένες και αποδεκτές– περιγράφονται κατά την αρχαιότητα.^{24,26}

Στη νήσο των Κυκλάδων Κέα, λόγω του υγιεινού κλίματός της, οι άνθρωποι, ιδιαίτερα οι γυναίκες, έφθαναν σε βαθύ γήρας. Δεν περίμεναν, λοιπόν, να πεθάνουν φυσικά, αλλά, προτού ασθενήσουν ή υποστούν κάποια σωματική ή πνευματική αναπηρία, αυτοκτονούσαν με δηλητήριο (όπιο ή κώνειο). Η αυτοκτονία των γηραιών Κείων ήταν ομαδική και ελάμβανε χώρα κατά τη διάρκεια επίσημου γεύματος ή εορταστικής θυσίας, μέσα σε ατμόσφαιρα συμποσίου, ως εθιμοτυπική τελετουργία.²⁷

Στη Μασσαλία, ελληνική αποικία στη νότια Γαλατία, δηλητήριο με ανάμιξη κωνείου φυλαγόταν δημόσια από την ίδια την πολιτεία, η οποία το χορηγούσε σε όποιον εξέθετε, ενώπιον της συγκλήτου, τους λόγους για τους οποίους επιθυμούσε να πεθάνει. Η διαδικασία ήταν αξιοπρεπής και καλοπροαίρετη. Δεν επέτρεπε σε κανένα να αυτοκτονήσει αυθαίρετα, ενώ παρείχε, σε όποιον ήταν βέβαιος ότι ήθελε να εγκαταλείψει τη ζωή, ένα γρήγορο και ανώδυνο μέσο θανάτου.²⁸

Στη Σπάρτη, τα νεογέννητα εξετάζονταν από τους γερνότερους της φυλής, τα δε δύσμορφα και μη αρτιμελή αποπέμπονταν (ρίπτονταν) «*εις τās λεγομένας Αποθέτας, παρά Ταϋγετον βαραθρώδη τόπον*» (*βάραθρο πλησίον του Ταϋγέτου*). Η θανάτωση αυτή θεωρείτο ότι υπηρετούσε το καλύτερο συμφέρον, τόσο των ασθενών βρεφών, όσο και της πόλης.²⁹

3.3. Ιπποκράτης

Ο Ιπποκρατικός Όρκος, απηχώντας πυθαγόρειες αντιλήψεις,³⁰ απαγορεύει ρητά την *ευθανασία*, είτε ως αφαίρεση της ζωής του ασθενούς από τον ιατρό, διά της χορήγησης θανατηφόρου ουσίας, είτε ως υποβοηθούμενη από τον ιατρό αυτοκτονία: «*Δεν θα δώσω σε κανέναν θανατηφόρο φάρμακο, ακόμη και αν μου ζητηθεί, ούτε θα συμβουλευώ*

κάτι τέτοιο» («Οὐ δώσω δὲ οὐδὲ φάρμακον οὐδενὶ αἰτηθεὶς θανάσιμον, οὐδὲ ὑφηγήσομαι ξυμβουλίην τοιήνδε».³¹ Παράλληλα, στο Ιπποκρατικό corpus, ο ιατρός διδάσκεται την αποδοχή των ορίων της τέχνης του και την αποχή από τη θεραπεία ασθενών καταδικημένων από τη νόσο τους: «Πρώτα, θα ορίσω αυτό που νομίζω ότι είναι η Ιατρική, το να απαλλάσσεις πλήρως τους ασθενείς από τις ταλαιπωρίες τους και να αμβλύνεις τη σφοδρότητα των νοσημάτων· το να μην επιχειρείς να θεραπεύσεις ασθενείς που έχουν κατακυριευτεί από τα νοσήματα, γνωρίζοντας ότι αυτές τις περιπτώσεις δεν δύναται η Ιατρική να τις αντιμετωπίσει».³²

3.4. Πλάτων

Ο Πλάτων απορρίπτει την αυτοκτονία.³³ Καίτοι ο θάνατος είναι επιθυμητός από τον φιλόσοφο, αφού το σώμα αποτελεί εμπόδιο στην καθαρή γνώση και θέαση της αλήθειας από την ψυχή, «οι άνθρωποι είμαστε μέσα σε ένα είδος φυλακής και δεν πρέπει κανένας να ελευθερώνει (από μόνος του) τον εαυτό του από αυτή, ούτε να δραπετεύει, ... υπάρχουν θεοί που φροντίζουν για εμάς, και εμείς οι άνθρωποι είμαστε ένα από τα κτήματα των θεών».³⁴

Στους Νόμους, καταδικάζει τον αυτόχειρα να ταφεί κατά μόνος, σε ερημική περιοχή, σε τάφο ανώνυμο, άνευ στήλης. Η αυτοκτονία είναι η άδικη ποινή που ο άνθρωπος επιβάλλει στον εαυτό του, λόγω ανανδρίας, δειλίας και απραγμοσύνης. Η αუსτηρότητα και η σκληρότητα της θέσης του Πλάτωνα μετριάζονται, όταν πρόκειται για αυτοχειρία απορρέουσα από υπερβολικά οδυνηρή και αναπόφευκτη δυστυχία ή αζεπέραστη και ανυπόφορη καταισχύνη.³⁵

Ενώ απορρίπτει την αυτοκτονία, ο Πλάτων, όπως και ο Ιπποκράτης, υποστηρίζει, ωστόσο, τη μη εφαρμογή θεραπευτικής αγωγής ή την απόσυρση της ήδη χορηγούμενης σε περιπτώσεις βαρέως και ανιάτως πασχόντων ασθενών, αντιτιθέμενος στην πεισματική εμμονή των ιατρών να παρατείνουν τη βασανιστική ζωή και να επιμηκύνουν τη διαδικασία του θανάτου.³⁶ Αποδίδει, μάλιστα, την τακτική της με κάθε μέσο συντήρησης της ζωής, ανεξαρτήτως της ποιότητάς της, στον ιατρό Ηρόδικο από τη Σηλυβρία (5ος αιώνας π.Χ.), ο οποίος απομακρύνθηκε από την παράδοση των παλαιών Ασκληπιάδων. Καθιστώντας τον θάνατο μακρόν, ο Ηρόδικος επέφερε τη *δυσθανασία*, η οποία είναι, προφανώς, το αντίθετο της *εύθανασίας*. Αντίθετα, ο Ασκληπιός δεν επιχειρούσε να ιατρεύσει τα σώματα που νοσούσαν ολοκληρωτικά, έως το εσωτερικό τους, για να μην καταστήσει τον βίο των ανθρώπων μακρόν και κακόν, και για να μη γεννηθούν από τους ασθενείς απόγονοι όμοιοί τους. Τοιουτοτρόπως, υπηρετούνταν και το καλό του ασθενούς, αλλά και το καλό της πόλης. Μιλώντας για έναν πολιτικόν Ασκληπιόν, ο Πλάτων εισηγείται την υποταγή

της Ιατρικής στις πολιτικές και στις κοινωνικές στοχεύσεις, διατυπώνει δε διδασκαλίες που συνιστούν προανάκρουσμα της ευγονικής των νεότερων χρόνων.³⁷

3.5. Αριστοτέλης

Απολύτως αρνητικά διάκειται προς την αυτοκτονία και ο Αριστοτέλης. Ο θάνατος είναι το φοβερώτατο δεινό· «διότι είναι το τέλος, και τίποτε πλέον για τον πεθαμένο δεν φαίνεται να υπάρχει, ούτε καλό ούτε κακό». Η επιζήτηση του θανάτου, προς αποφυγή της φτώχειας, της ερωτικής απογοήτευσης ή άλλου λυπηρού πράγματος, δεν δεικνύει ανδρεία, αλλά δειλία και μαλθακότητα. Η αυτοχειρία αντιβαίνει στον ορθό λόγο και στον νόμο και συνιστά αδικία σε βάρος της πόλης.³⁸

3.6. Αισχύλος – Σοφοκλής

Την ιδέα ότι ο θάνατος λυτρώνει τον άνθρωπο από τα αθεράπευτα κακά και καταπαύει οριστικά τον πόνο βρίσκουμε στον τραγικό ποιητή Αισχύλο: «Ω θάνατε σωτήρα, μη με θεωρήσεις ανάξιο του ερχομού σου· διότι μόνος είσαι εσύ των αθεράπευτων κακών ιατρός· και πόνος κανένας δεν αγγίζει τον νεκρό».³⁹

Ο Σοφοκλής, ως βαθιά θρησκευόμενος και ευσεβής, απέρριπτε την αυτοχειρία.³⁶ Παρ' όλα αυτά, στις *Τραχίνιες* περιγράφει γλαφυρά ένα περιστατικό υποβοηθούμενης αυτοκτονίας: ο Ηρακλής, υποφέροντας από φρικτούς πόνους, πειθαναγκάζει τον γιο του Ύλλο να ανάψει πυρά και να τον κατακάψει. Όταν ο Ύλλος διαμαρτύρεται ότι, αν υπακούσει, θα γίνει δολοφόνος του ίδιου του πατέρα, ο Ηρακλής τού απαντά ότι, αντίθετα, θα καταστεί σωτήρας και μόνος *ιατήρ (θεραπευτής)* των κακών του, δηλαδή του αφόρητου άλγους του.⁴⁰

3.7. Στωικοί – Επίκουρος

Οι αρχαίοι Στωικοί δίδασκαν ότι ο θάνατος είναι μια φυσική διάλυση, κατά την οποία το εσωτερικό πύρινο πνεύμα του ανθρώπου χωρίζεται από το σώμα και ενώνεται με το κοσμικό πυρ. Δεν είναι κάτι που πρέπει κάποιος να φοβάται και, κυρίως, δεν είναι κάτι ηθικά κακό· κατατάσσεται, μαζί με τη ζωή, στην τάξη των ηθικώς *αδιαφόρων*. Κακό είναι ο φόβος ως *πάθος* και μάλιστα ο φόβος του θανάτου. Αποδέχονταν την αυτοκτονία, ονομάζοντάς την *εϋλογον έξαγωγὴν*. Υποστήριζαν, όμως, ότι μόνο ο σοφός, και όχι και ο κοινός άνθρωπος, είναι σε θέση να διακρίνει τον καιρό, ήτοι να επιλέξει ορθολογικά και σωστά τις περιστάσεις στις οποίες η αυτοχειρία συμπίπτει με τις επιταγές της Ειμαρμένης, ώστε να φύγει από τη ζωή *καθηκόντως*.⁴¹

Οι λόγοι που καθιστούν *εϋλογον* την *έξαγωγὴν* του στω-

ικού σοφού από τον βίο είναι πέντε: «Υπέρ πατρίδος, υπέρ φίλων, και αν υποστεί δριμύτερο πόνο ή σωματικές βλάβες ή ανιάτες ασθένειες».⁴² Οι τρεις τελευταίοι λόγοι δεικνύουν ότι οι φιλόσοφοι της αρχαίας Στοάς έβλεπαν θετικά την αυτοκτονία σε περιπτώσεις ανυπόφορου σωματικού άλγους, αναπηρίας ή ανιάτης νόσου. Υπέρ αυτού συνηγορούν και τα προσωπικά τους παραδείγματα: Ο αρχηγέτης του Στωικισμού Ζήνων κράτησε την αναπνοή του και πέθανε από ασφυξία, όταν, όντας υπέργηρος, σκόνταψε και έσπασε το δάκτυλό του, ενώ ο μαθητής του Κλεάνθης, ευρισκόμενος και αυτός σε προχωρημένη ηλικία, κατέληξε από θληματική αστία, ύστερα από την έκθυση ενός κακοήθους εξανθήματος στο χέλιος του.⁴³

Από τους εκπροσώπους της νέας Στοάς, ο Σενέκας προέκρινε το ευ ζην (*bene vivere*) έναντι του ζην (*vivere*) και την ποιότητα έναντι της ποσότητας της ζωής. Είναι άνευ σημασίας το αν θα πεθάνεις νωρίτερα ή αργότερα· σημασία έχει να πεθάνεις καλά (*bene mori*).⁴⁴ Ο άνθρωπος οφείλει να αντιπαλεύει με όλες του τις δυνάμεις τα δεινά της ασθένειας και του πόνου, αλλά, σε ακραίες συνθήκες, όταν η αντοχή του εξαντλείται και η αξιοπρέπειά του διακυβεύεται, η αυτοχειρία καθίσταται εύλογη: αναχωρεί στο μέσον του μαρτυρίου και αποσεύει μακριά τα βάσανά του.⁴¹

Μόνο ως εσχάτη επιλογή έβλεπε την αυτοκτονία και ο Επίκτητος. Συνιστούσε γενναιότητα, εγκαρτέρηση και υπομονετική αποδοχή των δυσάρεστων και επώδυνων καταστάσεων της ζωής, όπως η ασθένεια και το άλγος, θεωρώντας αυτές έργα της φύσης, εκδηλώσεις της θείας πρόνοιας, υπηρετικές του συνολικού σχεδίου του κόσμου.⁴¹ Γράφει: «Τι θα κάνω, λοιπόν, αν αρρωστήσω; – Θα αρρωστήσεις καλώς. – Ποιος θα με φροντίσει; – Ο θεός, οι φίλοι. – Θα πέσω στο κρεβάτι ταλαιπωρούμενος σκληρά. – Αλλά, ως άνδρας. ... Και ποια η κατάληξη της νόσου; – Κάτι άλλο ή ο θάνατος; Άρα, λοιπόν, να θυμάσαι ότι αυτό είναι το μεγαλύτερο απ' όλα τα κακά που πλήττουν τον άνθρωπο, μεγαλύτερο και από την ποταπότητα και τη δειλία, όχι ο θάνατος, αλλά ο φόβος του θανάτου».⁴⁵

Για τον Μάρκο Αυρήλιο, η ζωή είναι μια αδιάλειπτη αναμονή του θανάτου.⁴¹ Στο έργο του «Τὰ εἰς ἑαυτὸν» προτρέπει τον εαυτό του να ζει «ὡς ἤδη ἀποθνήσκων», καταφρονώντας τη σάρκα, και να ενεργεί σαν να ήταν κάθε του πράξη η τελευταία του βίου του. Οι νόσοι και τα συμπτώματά τους δεν είναι ούτε κακά, ούτε αγαθά.⁴⁶ Πάντως, δεν δικαιολογούν την αυτοχειρία.⁴¹

Κατά τον Επίκουρο, η αυτοκτονία, γενικά, έχει παθολογικά κίνητρα: άγχος, κατάθλιψη, κόπωση, εσφαλμένος τρόπος ζωής, φόβος θανάτου. Είναι ανεκτή και επιτρεπτή, αλλά όχι προτιμητέα, σε περιπτώσεις μόνιμου υπερβολικού άλγους.⁴⁷ Ο αυτόχειρας δεν αποτελεί παράδειγμα προς μίμηση. Στον επικουρισμό, σε αντίθεση με τον στωικισμό, η αυτοκτονία δεν έτυχε ποτέ ευρείας επιδοκίμασας.³³

3.8. Αυγουστίνος – Θωμάς Ακινάτης

Ο Ιερός Αυγουστίνος θεωρούσε την αυτοχειρία παραβίαση της εντολής οὐ φονεύσεις και εξίσωνε την αυτοκτονία με την ανθρωποκτονία εν γένει.⁴⁸ Αντιτάχθηκε στον ζηλωτισμό όσων χριστιανών επιδίωκαν πρόθυμα το μαρτύριο (όπως οι Δονατιστές και άλλες σχισματικές ή αιρετικές ομάδες). Δίδασκε ότι η επίγεια ζωή είναι ένα πολύτιμο δώρο του Θεού στον άνθρωπο· το δώρο αυτό ο άνθρωπος πρέπει να το σέβεται και να το υπερασπίζεται.³³

Κατά τον Μεσαίωνα, ο Θωμάς Ακινάτης, η σκέψη του οποίου αποτελεί μια σύνθεση της χριστιανικής αποκάλυψης με την αριστοτελική φιλοσοφία, καταδικάζει την αυτοχειρία για τους εξής τρεις λόγους: Πρώτον, δεν είναι ο άνθρωπος κύριος της ζωής του, αλλά ο Θεός. Δεύτερον, η αυτοκτονία αντιβαίνει στον φυσικό νόμο, ο οποίος επιτάσσει την αυτοσυντήρηση και την προς τον εαυτό μας αγάπη. Τρίτον, δεδομένου ότι ο άνθρωπος είναι μέλος της κοινωνίας, η αυτοχειρία πλήττει και αδικεί την κοινότητα.⁴⁹

3.9. Thomas More

Η ευθανασία, με τη σύγχρονη έννοια του όρου, εμφανίζεται για πρώτη φορά ως ιδέα και πρακτική στην *Utopia* του Thomas More (1516). Οι κάτοικοι της Ουτοπίας περιθάλλουν τους ασθενείς και δεν παραλείπουν τίποτε απ' όσα μπορούν να συντελέσουν στην ανάρρωσή τους. Τους ανάπηρους και τους ανιάτως πάσχοντες τους συντροφεύουν και κάνουν ό,τι είναι δυνατόν για να τους ανακουφίσουν. Όταν, όμως, οι ασθενείς υποφέρουν από παρατεινόμενο, βασανιστικό πόνο και δεν υπάρχει ελπίδα ανάνηψης ή ελάφρυνσης του άλγους, τους επισκέπτονται οι ιερείς και οι άρχοντες και τους παροτρύνουν να θέσουν εκούσια τέρμα στη ζωή τους. Θεμελιώνουν δε την προτροπή τους αυτή σε μια σειρά από επιχειρήματα: οι ασθενείς δεν μπορούν, πλέον, να ζήσουν μια φυσιολογική ζωή και έχουν καταστεί βάρος για τους ίδιους και για τους γύρω τους. Η ζωή τους έχει στην πραγματικότητα τελειώσει. Είναι προτιμότερο να πεθάνουν παρά να διάγουν μια άθλια ζωή. Εάν απαλλαγούν από το μαρτύριο, μόνοι τους ή με τη βοήθεια άλλων, θα είναι ευτυχισμένοι μετά θάνατον. Πεθαίνοντας, δεν χάνουν καμιά από τις χαρές της ζωής, ενώ λυτρώνονται από τις ταλαιπωρίες της. Η επιλογή τους δεν είναι μόνο ορθολογική, αλλά και σύμφωνη με τη θρησκεία, αφού ακολουθούν τη συμβουλή των ιερέων, οι οποίοι είναι οι ερμηνευτές της βουλής του Θεού. Όσοι ασθενείς πείθονται από τις παραινέσεις των ιερέων και των αρχόντων, είτε διακόπτουν την τροφή και λιμοκτονούν, είτε λαμβάνουν όπιο και πεθαίνουν ανώδυνα. Ωστόσο, κανένας ασθενής δεν εξαναγκάζεται να βάλει τέλος στη ζωή του. Αν δεν πειστεί, συνεχίζουν να τον περιποιούνται με αμειώτη φροντίδα και προσοχή. Ο

εθελούσιος θάνατος, όταν περιβάλλεται την έγκριση των ιερέων και των αρχόντων, νομίζεται πολύ έντιμος. Τουναντίον, αν κάποιος αυτοκτονήσει χωρίς τη συγκατάθεσή τους, θεωρείται αξιοκατάκριτος και δεν κηδεύεται κανονικά, αλλά πετούν ατιμωτικά το πτώμα του σε μια τάφρο.⁵⁰

Η κατά More ευθανασία παρουσιάζει τρεις βασικές πτυχές, οι οποίες χαρακτηρίζουν και τη σύγχρονη ευθανασία: Πρώτον, αφορά σε ασθενείς η κατάσταση των οποίων είναι απελπιστική και μη αναστρέψιμη. Δεύτερον, προϋποθέτει την αυτόνομη και ελεύθερη απόφαση του ασθενούς και, τρίτον, απαιτεί τη συναίνεση των πολιτειακών αρχών.³⁰

3.10. David Hume – Immanuel Kant

Στη νεότερη Φιλοσοφία, από τους σπουδαιότερους υποστηρικτές της αυτοκτονίας είναι ο David Hume. Θεωρεί προκατάληψη και ψευδή θρησκευτική δοξασία την αντίληψη ότι ο άνθρωπος οφείλει να παρατείνει έναν άθλιο βίο, προκειμένου να μην προσβάλλει τον Δημιουργό του. Ανατρέποντας το αριστοτελικό-ακινάτειο επιχείρημα περί της αυτοχειρίας ως αντικοινωνικής ενέργειας, ισχυρίζεται ότι ο άνθρωπος που φθάνει στο σημείο να σκέπτεται να εγκαταλείψει την ύπαρξη έχει περιέλθει σε μια κατάσταση τόσο παθηματική, ώστε έχει καταστεί άχρηστος και βάρος για την κοινότητα. Η αυτοκτονία εναρμονίζεται με το ατομικό συμφέρον και ανάγεται σε καθήκον προς τον εαυτό μας, όταν το γήρας, η ασθένεια ή άλλη δυστυχία μεταβάλλουν τη ζωή σε φορτίο χειρότερο από την αυτο-εκμηδένιση.⁵¹

Στον αντίποδα των απόψεων του Hume βρίσκεται η προσέγγιση της αυτοχειρίας από τον Immanuel Kant. Ο Kant φέρει την αυτοκτονία ως πρώτο παράδειγμα πράξης αντιβαίνουσας στην κατηγορική προστακτική. Η υποκειμενική αρχή (αξίωμα) της πράξης του αυτοκτόνου («από αγάπη προς τον εαυτό μου βραχύνω τη ζωή μου, όταν προβλέπω ότι τα μελλοντικά μου βάσανα θα είναι περισσότερα από τις χαρές») δεν θα μπορούσε να γίνει καθολικός νόμος της φύσης, επειδή ένα σύστημα της φύσης, όπου η αγάπη προς τον εαυτό μας –ουσιώδεις χαρακτηριστικό της οποίας είναι η ώθηση στην προαγωγή της ζωής– θα οδηγούσε στην καταστροφή της ζωής, θα ήταν εσωτερικά αντιφατικό. Επίσης, ο αυτόχειρας δεν αντιμετωπίζει τον εαυτό του ως αυτοσκοπό, αλλά τον χρησιμοποιεί ως μέσο για την εξασφάλιση ενός ανώδυνου θανάτου.⁵²

3.11. Πρακτικές ευθανασίας στα νεότερα έτη

Μεταξύ των ετών 1500 και 1800, στην προ-βιομηχανική Ευρώπη μαρτυρούνται ευρέως διαδεδομένες και αποδεκτές πρακτικές που πιστευόταν ότι επισπεύδουν τον θάνατο των καταληκτικών ασθενών, βραχύνοντας την αγωνία

τους. Συγκεκριμένα, αφαιρούσαν το προσκέφαλο από τον θνήσκοντα ασθενή και τον οριζοντίωναν στο κρεβάτι, ή τον σήκωναν από την κλίνη, τον έβγαζαν στο κρύο και τον ξάπλωναν στο έδαφος, πάνω στο χώμα ή σε άχυρα ή σε μια κουβέρτα. Εκτός από τη συμβολική σημασία τους, και ανεξάρτητα από τις πραγματικές φυσιολογικές επιδράσεις τους, οι εν λόγω πρακτικές φανερώνουν τη σαφή πρόθεση του περίγυρου για ενεργητική συντόμηση της βασανιστικής ζωής των ετοιμοθάνατων.⁵³

Το αίτημα για ευθανασία, με τη σύγχρονη σημασία της λέξης, αναδύεται τη δεκαετία του 1870 στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής (ΗΠΑ) και στην Αγγλία. Την ίδια περίπου εποχή (1883) αναφύεται και η ευγονική, ως επιστημονικό και κοινωνικό κίνημα που επιδιώκει τη «βελτίωση» των απογόνων μέσω της επέμβασης στους μηχανισμούς της κληρονομικότητας. Η πρώτη πρόταση για νομιμοποίηση της ευθανασίας υποβλήθηκε το 1905 στην πολιτεία του Ohio, και απορρίφθηκε. Το 1935 ιδρύεται στην Αγγλία η Εταιρεία Εκούσιας Ευθανασίας (Voluntary Euthanasia Society) και το 1938, στις ΗΠΑ, η Αμερικανική Εταιρεία Ευθανασίας (Euthanasia Society of America). Επρόκειτο για οργανωμένες κινήσεις, που, ωστόσο, απέτυχαν να πείσουν τα νομοθετικά σώματα των χωρών τους να επιτρέψουν την ευθανασία.⁵⁴

Κατά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, το ναζιστικό καθεστώς χρησιμοποίησε τον όρο «ευθανασία» (“euthanasia”) για την, κατ’ ευφημισμόν, ονομασία του προγράμματος ευγονικής “Aktion T 4”, το οποίο προέβλεπε την αναγκαστική θανάτωση όλων των διανοητικά καθυστερημένων, αναπήρων, ψυχωτικών, επιληπτικών, ανιάτως πασχόντων και υπέργηρων ατόμων του γερμανικού πληθυσμού, προκειμένου να διατηρηθεί η γενετική καθαρότητα της άριας φυλής. Υπολογίζεται ότι δολοφονήθηκαν 275.000 άνθρωποι.⁵⁴ Υπό το συνειδησιακό βάρος των γεγονότων αυτών ο όρος «ευθανασία» απουσιάζει από το λεξιλόγιο και τη νομική ορολογία της Γερμανίας, μέχρι και σήμερα. Αντ’ αυτού, χρησιμοποιείται ο όρος Sterbehilfe (= βοήθεια στο να πεθάνεις).⁵⁵

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σύμφωνα με την ετυμολογία της, η λέξη *ευθανασία* σημαίνει «καλός θάνατος» (ανώδυνος, γλυκός, χωρίς αγωνία). Στην ιστορική της διαδρομή εννοείτο ποικιλοτρόπως. Μόλις στα τέλη του 19ου αιώνα απέκτησε τη συγκεκριμένη σημασία, με την οποία είναι εν χρήσει σήμερα. Ωστόσο, πρακτικές που προσομοιάζουν στη σύγχρονη ευθανασία μαρτυρούνται ήδη από την αρχαιότητα, ενώ διαχρονική υπήρξε και η θεωρητική διαπάλη περί της εθελούσιας αυτοκτονίας σε περιπτώσεις γήρατος, αναπηρίας ή ασθένειας.

ABSTRACT

Euthanasia: A historical review of meanings, ideas and practices

G. KRANIDIOTIS

*First Department of Internal Medicine, "Tzaneio" General Hospital of Piraeus, Piraeus, Greece**Archives of Hellenic Medicine 2018, 35(4):527–534*

The word euthanasia first appeared during the Hellenistic era. Greek and Latin writers used it in a sense quite different from the modern usage, referring to the serene death that seals a virtuous life, the heroic death on the battlefield or for the defense of supreme ideals, the death that comes at the right time, and the non-tortuous death. In the 17th century, it was transported into English by Bacon to describe the painless death that is accomplished by the application of medical means of pain relief. In the 18th century, Eugene Voulgaris considered it to be the endurance of death with bravery and placidity. It is only at the end of the 19th century that it acquired the specific meaning with which it is used today, i.e., the active acceleration of death by medical intervention, in patients suffering from incurable, agonizing illnesses. Although not named as such, practices similar to contemporary euthanasia have been testified since antiquity (Kea, Marseilles, Sparta), while the theoretical debate on voluntary suicide in old age, disability or sickness is timeless. The Hippocratic Oath, reflecting Pythagorean beliefs, explicitly forbids euthanasia, either as the administration of a lethal substance by the physician to terminate the patient's life, or as physician-assisted suicide. Plato, Aristotle, the Christian Fathers, and Kant categorically rejected suicide, which, conversely, was supported, under certain conditions, by some of the Stoics and Hume. The demand for euthanasia, in the modern meaning of the word, emerged in the 1870s in the United States of America and England. In Germany, the Nazi regime used the term "euthanasia" euphemistically to name a eugenics program of forced killing of patients suffering from incurable illnesses, and mentally retarded, disabled, psychotic, and even elderly people.

Key words: Bioethics, End-of-life dilemmas, Euthanasia, Suicide

Βιβλιογραφία

- EMANUEL E. Euthanasia. Historical, ethical, and empiric perspectives. *Arch Intern Med* 1994, 154:1890–1901
- SINGER PA, SIEGLER M. Euthanasia – a critique. *N Engl J Med* 1990, 322:1881–1883
- ΠΟΣΕΙΔΙΠΠΟΣ. Μύρμηξ, απόσπασμα 18, 2. Στο: Kock T (ed) *Comicorum atticorum fragmenta*. Teubner, Leipzig, 1888
- ΠΟΛΥΒΙΟΣ. Ίστορία, 32, 4, 3. Büttner-Wobst T (ed). Teubner, Leipzig, 1882
- ΦΙΛΩΝ Ο ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ. De sacrificiis Abelis et Caini, 100, 1. Cohn L, Wendland P (eds). Reimeri, Berolini, 1896
- ΚΙΚΕΡΩΝ. Epistulae ad Atticum, 16, 7, 3. Shackleton Bailey DR (ed). Harvard University Press, Cambridge, 1999
- ΣΥΕΤΟΝΙΟΥΣ. De vita Caesarum, 2, 99, 2. Ihm M (ed). Teubner, Leipzig, 1908
- ΚΛΗΜΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΥΣ. Στρωματείς, 5, 11, 68. Στο: Migne JP (ed) *Ελληνική Πατρολογία*. Migne, Paris, 1857
- ΔΑΜΑΣΚΙΟΣ. In Phaedonem (versio 2), 137, 3. Westerink LG (ed). Prometheus Trust, Westbury, 2009
- ΚΡΑΤΙΝΟΣ. Απόσπασμα 413. Στο: Kock T (ed) *Comicorum atticorum fragmenta*. Teubner, Leipzig, 1888
- ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ. Απόσπασμα 416b, 9. Στο: Kock T (ed) *Comicorum atticorum fragmenta*. Teubner, Leipzig, 1888
- ΜΕΝΑΝΔΡΟΣ. Απόσπασμα 21, 22, 23. Στο: Kock T (ed) *Comicorum atticorum fragmenta*. Teubner, Leipzig, 1888
- ΧΡΥΣΙΠΠΟΣ. Στο: Von Arnim HF (ed) *Stoicorum veterum fragmenta III*. Απόσπασμα 601, 3. Teubner, Leipzig, 1903–1905
- ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ. Τὰ εἰς ἑαυτὸν, I' 36, 1. Farquharson ASL (ed). Clarendon Press, Oxford, 1968
- ΠΟΛΥΒΙΟΣ. Ίστορία, 5, 38, 9. Büttner-Wobst T (ed). Teubner, Leipzig, 1882
- ΙΩΣΗΠΟΣ. Ίουδαϊκή Ἀρχαιολογία, 9, 75, 5. Niese B (ed). Weidmann, Berlin, 1892
- ΩΡΙΓΕΝΗΣ. Εἰς μαρτύριον προτρεπτικός, 22, 20. Koetschau P (ed). Hinrichs, Leipzig, 1899
- ΑΒΑΓΙΑΝΟΥ Α. «Ευθάνατος θάνατος»: Το «καλῶς θανεῖν» στην αρχαία Ελλάδα. Στο: *Ευθανασία: Η σημαντική του «καλοῦ» θανάτου*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000:31–38
- VAN HOFF AJ. Ancient euthanasia: "Good death" and the doctor in the Graeco-Roman world. *Soc Sci Med* 2004, 58:975–985
- DOWBIGGIN I. *A concise history of euthanasia: Life, death, god, and medicine*. Rowman & Littlefield, Maryland, 2007:23
- BACON F. *De dignitate et augmentis. Scientiarum ad regem suum libri IX*. Bockenhofen JJ (ed). Strassburg, 1654:204–205
- ΒΟΥΛΓΑΡΙΣ Ε. *Διατριβή περί εὐθανασίας*. Μετατυπωθεῖσα ὑπὸ Θ. Χοῖδάν τοῦ Θεσσαλονικέως, τύποις Χ. Νικολαΐδου Φιλαδελφέως, ἐν Ἀθήναις, 1846
- ΓΑΛΑΝΑΚΗΣ Μ. Η θέση της διατριβής περί ευθανασίας στη συζήτηση περί ευθανασίας. Στο: Βούλγαρις Ε. *Διατριβή περί*

- ευθανασίας. Γαλανάκης Μ, Δημολιάτης Γ (Μτφ και Επιμ.). Εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα, 2005:43–67
24. ΜΥΣΤΑΚΙΔΟΥ Κ, ΡΑΡΠΑ Ε, ΤΣΙΛΙΚΑ Ε, ΚΑΤΣΟΥΔΑ Ε, ΒΛΑΧΟΣ Λ. The evolution of euthanasia and its perceptions in Greek culture and civilization. *Perspect Biol Med* 2005, 48:95–104
 25. ΟΜΗΡΟΣ. Ὀδύσσεια, ο 407–411. Allen T (ed). Oxford University Press, USA, 1922
 26. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ Α. Αρχαίες πρακτικές ευθανασίας: Κέα και Μασσαλία. Στο: *Ευθανασία: Η σημαντική του «καλού» θανάτου*. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2000:9–29
 27. ΑΕΛΙΑΝ. *Varia historia*, 3, 37. Wilson NG (Translation). Loeb Classical Library 486, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1997
 28. ΒΑΛΕΡΙ ΜΑΧΙΜΙ. *Facta et dicta memorabilia*, 2, 6, 7–8. Briscoe J (ed). Teubner, Stuttgart and Leipzig, 1998
 29. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ. Λυκούργος, 16. Sintenis C (ed). Teubner, Leipzig, 1908–1913
 30. ΚΥŘΕ J. Good death within its historical context and as a contemporary challenge: A philosophical clarification of the concept of “euthanasia”. In: Kuře J (ed) *Euthanasia – The “good death” controversy in humans and animals*. InTech, Brno, Czech Republic, 2011:8
 31. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. Ὀρκος. Jones WHS (ed). Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1923
 32. ΙΠΠΟΚΡΑΤΗΣ. Περὶ τέχνης, 3, 5. Jones WHS (ed). Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1923
 33. ΡΑΤΕΡΣΟΝ C. A history of ideas concerning the morality of suicide, assisted suicide and voluntary euthanasia. In: Tadikonda R (ed) *Physician assisted euthanasia*. The Icfai University Press, Hyderabad, India, 2008:2–4
 34. ΠΛΑΤΩΝ. Φαίδων, 62b. Rowe CJ (ed) *Plato: Phaedo*. Cambridge University Press, Cambridge, 1993
 35. ΠΛΑΤΩΝ. Νόμοι, 873c–d. Bury RG (Trans). Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1961
 36. ΡΑΡΑΔΙΜΙΤΡΙΟΥ JD, ΣΚΙΑΔΑΣ Ρ, ΜΑΥΡΑΝΤΟΝΙΣ CS, ΠΟΛΙΜΕΡΟΠΟΥΛΟΣ V, ΡΑΡΑΔΙΜΙΤΡΙΟΥ DJ, ΡΑΡΑΚΟΣΤΑΣ ΚJ. Euthanasia and suicide in antiquity: Viewpoint of the dramatists and philosophers. *J R Soc Med* 2007, 100:25–28
 37. ΠΛΑΤΩΝ. Πολιτεία, 406–7. Emlyn-Jones C, Preddy W (eds). Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA, 2013
 38. ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ. Ἠθικά Νικομάχεια, 1115–6, 1138. Rackham H (translation). Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1926
 39. ΑΙΣΧΥΛΟΣ. Φιλοκτήτης, απόσπασμα 1. Lloyd-Jones H (ed). Loeb Classical Library, Harvard University Press, Cambridge, MA, 1952
 40. ΣΟΦΟΚΛΗΣ. Τραχίνια, 1193–1215. Easterling P (ed). Cambridge University Press, Cambridge, 1982
 41. ΔΡΑΓΩΝΑ-ΜΟΝΑΧΟΥ Μ. Θάνατος, αυτοκτονία και ευθανασία στη στωική Φιλοσοφία. Στο: *Βίος θεωρητικός*. Αφιερωματικός τόμος εις τον Καθηγητήν Δημήτριον Ν. Κούτραν. Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Αθήνα, 2006:111–136
 42. VON ARNIM H (ed). *Stoicorum veterum fragmenta*, III 757. Teubner, Leipzig, 1903–1905
 43. VON ARNIM H (ed). *Stoicorum veterum fragmenta*, I 8 και I 474. Teubner, Leipzig, 1903–1905
 44. ΣΕΝΕΚΑΣ. *Epistulae ad Lucilium*, 70, 4–6. Gummere RM (ed). Harvard University Press, Cambridge, MA, 1917
 45. ΕΠΙΚΤΗΤΟΣ. Διατριβαί, III 26, 36–38. Schenkl H (ed). Teubner, Leipzig, 1916
 46. ΜΑΡΚΟΣ ΑΥΡΗΛΙΟΣ. Τὰ εἰς ἑαυτὸν, Β΄ 2, 5 και Δ΄ 39. Farquharson ASL (ed). Clarendon Press, Oxford, 1968
 47. COOPER JM. Greek philosophers on euthanasia and suicide. In: Brody BA (ed) *Suicide and euthanasia: Historical and contemporary themes*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht, The Netherlands, 1989:29
 48. ΑΥΓΟΥΣΤΙΝΟΣ. *De civitate Dei contra paganos*, I, 20. Dyson RW (Trans). Cambridge University Press, New York, 1998
 49. ΘΩΜΑΣ ΑΚΙΝΑΤΗΣ. *Summa theologica*, q. 64, 5. Mortensen J, Alarcón E (eds). The Aquinas Institute for the study of sacred doctrine, Lander, WY, 2012
 50. MORET. *Utopia*. Book II. Logan GM, Adams RM (eds). Cambridge University Press, Cambridge, 1995
 51. HUME D. Of suicide. In: Miller EF (ed) *Essays moral, political, and literary*. Liberty Fund, Indianapolis, 1987:313–318
 52. ΚΑΝΤ Ι. *Fundamental principles of the metaphysics of morals*. Pennsylvania State University Press, University Park, PA, 2010:38–45
 53. STOLBERG M. Active euthanasia in pre-modern society, 1500–1800: Learned debates and popular practices. *Soc Hist Med* 2007, 20:205–221
 54. ΡΑΡΡΑΣ DM. Recent historical perspectives regarding medical euthanasia and physician assisted suicide. *Br Med Bull* 1996, 52:386–393
 55. ΣΠΗΛΙΟΠΟΥΛΟΥ Χ. Νομική ευθύνη και ηθικά διλήμματα για τις αποφάσεις στο τέλος της ζωής. Στο: Κρανιδιώτης Γ, Τασούλης Α, Νανάς Σ (Επιμ.) *Προτελεύτια διλήμματα*. Εκδόσεις Γράμμα, Αθήνα, 2011:48

Corresponding author:

G. Kranidiotis, Afentouli & Zanni street, 185 36 Pireus, Greece
e-mail: gekranid@hotmail.com